

זהות יהודית ומדינת ישראל

תכניה של הזהות היהודית

ההסתכלות על עולמנו היהודי מסביב, והעיון בספרות ובכתבים האידיאולוגיים בעת החדשה מלמדים אותנו גם יחד, שקיימת מחלוקת בסיסית בכל הנוגע להגדרת מהותה של היהדות. אולם למרות מחלוקת כוללת זו, מרגישים אנו שקיים מכנה משותף מינימלי.

הזהות היהודית היא מעין מגרה אינטלקטואלית שאנו יכולים למלא לפי רצוננו, ולפי האידיאולוגיות שלנו, בצורות שונות. בשימושו הרווח מושג הזהות היהודית אינו אלא נוסחה מתוחכמת יותר של האמונה בקיומה של 'נקודה יהודית' בכל אדם מישראל. אולם המונח עצמו נלקח ממילונם של הפסיכולוגים, ובייחוד מהפסיכולוגים החברתיים. אנו רואים בפנינו קבוצות שונות, וכל אחד מאתנו רואה את עצמו שייך לחלק מאותן הקבוצות. במקרה שלנו, למרות המחלוקות הקשות, אנו רואים את עצמנו שייכים לאותה הישות היהודית. אין אנו מסכימים על הגדרתה של היהדות, אך כולנו רואים את עצמנו - עדיין - למרות המחלוקת, כיהודים. כאן מקור חשיבותו של המושג 'זהות יהודית', מושג מספיק אמורפי ורב-משמעי כדי שמסביבו נוכל לשבת ביחד, אף אם אין אנו מסכימים כלל לסדר היום העומד בפנינו.

ניתן להשקיף על מושג הזהות מהזווית הפסיכולוגית ומהזווית הסוציולוגית. את מהותה של הזהות ניתן להבין על ידי אותה אימרה חצי פופולרית, לפיה יש שלוש זהויות שונות: איך אני רואה את עצמי, איך הזולת רואה אותי, ואיך אני חושב שהזולת רואה אותי. אנו נתעלם כאן מן הזווית השלישית. אותנו מעניינות שתי צורות ההסתכלות הראשונות. במידה מסויימת ניתן לומר שהזווית הראשונה היא זו של ההסתכלות הפסיכולוגית האינדיבידואלית: איך אני רואה את עצמי. השנייה היא ההסתכלות הסוציולוגית, הציבורית: איך הזולת רואה אותי. אלא שכאן, בזהות הציבורית חייבים אנו לדייק קצת יותר. כשאנו מדברים על זהות שהיא תוצאה של הסתכלות הזולת, של העיניים של האחרים, צריך אני לזכור שבמציאות יש שני סוגי 'אחר': המסתכל היהודי, והמסתכל הגוי.

לפעמים המסתכלים הגויים מתבוננים ביהודים לא על פי קריטריונים יהודיים. הטרגדיה היהודית באה לידי ביטוי לפעמים בקונפליקט בין ההיבטים השונים של הזהות הציבורית. יתירה מזו, ישנם אנשים הרואים את עצמם כיהודים, אבל למרות זאת הסיטואציה האובייקטיבית היא שהם אינם יהודים. זהו מצבם הטרגי של אלו שהתגיירו שלא כהלכה, או הם בני נישואי תערובת שאמנם אינה יהודיה, המגלים כי ישנו פער בין התפיסה האישית שלהם ובין התפיסה הקולקטיבית היהודית.

רבים הם היהודים, שיהדותם בנויה רק על זהותם, לפעמים באופן טראגי, על זהות שנכפתה עליו על ידי הזר. דמות מעין זאת תוארה על ידי ההוגה האקזיסטנציאליסטי הנודע סארטר בחיבורו על 'תמונתו של יהודי'. סארטר ראה את הבעיה היהודית במלוא חריפותה, אך הדגם שלו היה זה של היהודי המתבולל חסר תוכן יהודי כלשהו, כך ששוב לא היה הבדל כלשהו בינו ובין שכנו הלא יהודי. הדבר היחידי שהפריע לו לביטול טוטלי של יהדותו, היתה ראייתם של האחרים, במקרה זה, האנטישמיים. סארטר, התבונן ביהודי המתבולל, הריק מכל תוכן, והפך אותו לדגם של היהודי. רק בסוף ימיו גילה סארטר את היהדות.

אנחנו כיהודים, מאמינים כי בנוסף לזהות היהודית ישנה גם מהות יהודית, היא האופן בו אלוקים מתבונן בנו.

אנו חיים במחלוקת. ואכן אם נשאל באופן מקרי אנשים שונים על משמעותה של אותה יהדות איתה הם מזדהים נקבל תשובות שונות. זהו ניסוי פשוט שילמד אותנו שאת התשובות הללו ניתן להכניס למעין משולש מושגים. התשובות ניתנות מפרספקטיבות שונות, ואכן שלושת הקודקודים במשולש מצביעים על שלוש קטגוריות כלליות של עמדות בכל הנוגע לזהות היהודית. על אף השוני הרב שבתשובות הניתנות על ידי כל אחת מהקבוצות הללו, ניתן למקד את התשובות סביב שלושה קטבים, אותם נכנה בקיצור: דת, לאום ומדינה. מצד אחד מצויות תכונות, המאפיינות את היהדות כאמונה וכמצוות, והניתנות למיקוד סביב מה שנכנה בקיצור הקוטב הדתי. בקוטב השני מתמקדות תכונות המאפיינות את היהדות כקבוצה אתנית, כעם או כלאום. הקיום היהודי בגלות, מתמקד סביב לשני קטבים אלו.

האיפיון המיוחד של המוקדים אלה: 'דת' מצד אחד, ו-'עם', 'לאום' וכדו' מהצד השני, תלוי בעמדות האידיאולוגיות השונות שנאבקו ביניהן. דבר זה נכון בייחוד לגבי ההגדרה הלאומית. ההתייחסות אליה מסווגת את האידיאולוגיות שנועדו להסביר קיום זה ולקבוע את כיוון התפתחותו בגולה. אנו נמצא מושגים שונים. אך כולם מתארים, בצורה זו או אחרת, את מה שניתן לכנות זהות אתנית.

חשוב מאוד להבליט את מהותו של הלאום, השונה ממהותה של המדינה. הדוגמאות הן רבות. כך למשל קנדה היא מדינה אחת, אך ברור שיש בה שני עמים. הדבר בולט בייחוד בהודו, פעם מדינה אחת, שהתפלגה על רקע דתי בין פאקיסטן ובין הודו, כשלאחר מכן פאקיסטן התפלגה על רקע לאומי בין בנגלדש ובין פאקיסטן.

ישנן הרבה הגדרות שונות ללאום. האופן שבו הצרפתים רואים את עצמם כלאום, שונה לחלוטין מהאופן בו מגדירות את עצמן ארצות אמריקה הלטינית. ארצות שההגירה השלילית בהן חשובה, כמו צרפת או איטליה, מוכנות לשמור על לאומיות תרבותית, בעוד שארצות אחרות היו מעונינות להגיע להגדרה אחרת. מול קטבים אלו ניתן להעמיד כקוטב שלישי את הקוטב המדיני ההכרחי להבנת המציאות היהודית בזמננו. לא רק עתה, אף בגלות שימש הקיום המדיני מאז ומתמיד, מוקד להזדהות

בכוח אם לא בפועל, כזיכרון העבר או תקווה לעתיד. קביעה זו נכונה ללא ספק, לגבי הדורות האחרונים אך גם לגבי דורות קודמים שהרי מטרה בעתיד משרה את השפעתה גם על ההווה. דבר זה בא לידי ביטוי בולט בחזון הגאולה במשך הדורות.

הכיוון שבו אנו מעמידים את משולש דת - לאום - מדינה אינו עקרוני. כל אחד מסובב אותו כדי להניח את הקודקוד הרצוי לו בראש. כל אחד ממקם את עצמו בתוך המשולש בהתייחסות לקודקודים השונים. אמנם ישנם כאלה הדוחים מכל וכל את הזהות היהודית ורואים את עצמם לחלוטין מחוץ למשולש. על כל פנים, למרות המחלוקת היסודית המחלקת אותנו, אי אפשר שלא לראות שעצם המחלוקת מצביעה על תלת-ממדיותה של ההווה היהודית. תלת ממדיות זו היא יסודית כל כך, עד שאנו יכולים להסבירה אף לילד קטן. נבקש ממנו אכן לחפש באטלס המפות צבע יהודי. לא נמצא אותו לא במפה אקלימית, ולא במפה פיסית. אולם נמצא צבע זה בשלוש מפות: מפת הדתות, מפת המדינות, ואם כי זה יראה מוזר בהתחלה, גם מפת העמים.

הזהות ובעיותיה

אנו התרגלנו לעיין בעולם לפי נקודת המבט של מי שרואה לפניו את המשולש מלא. תלת-הממדיות של הזהות עושה את היהדות מסובכת יותר, אך גם עשירה יותר ובעלת אפשרויות רבות יותר. תלת-המימדיות היא מקור כוח. כאשר אחד הקודקודים נחלש מילאו הקודקודים האחרים את מקומו כמוקדי הזהות. אך תלת-הממדיות היא גם מקור לסיבוכים ולקונפליקטים. מתיחויות אלו אינן פריוולגיה יהודית. נתאר לעצמנו שר של אחת המדינות הערביות השכנות, ממוצא קופטי, המייצג מדינה מצרית השייכת לאומה ערבית, בקונגרס איסלמי. זהותם של עמים עתיקים היא מסובכת יותר מאשר זהות הארצות הצעירות ביבשת אמריקה למשל.

אני רוצה לטעון את הטענה שכאשר יש לנו יותר אפשרויות בחירה, כך יש לנו יותר בעיות. העובדה שיש לנו הרבה בעיות בחיינו המודרניים, היא מציאות, שמצד אחד אנו צריכים להצטער עליה, אבל היא דווקא הוכחה לרב מימדיות ולכוח של המציאות היהודית, וכוח זה הוא כוח שעלינו לשמור עליו. במילים אחרות - במשך כל ההיסטוריה היהודית, המשולש לא נשבר.

אם נחזור אל דיאגרמת המשולש, נאמר שוב שהקודקודים במשולש מצביעים על נקודת המוקד של הזהות היהודית, והצלעות רומזות על היחסים ביניהם. כל קודקוד הוא כוח, כל צלע קונפליקט. ניתן להצביע באמצעות צלעות אלו על שלוש הבעיות המרכזיות של הזהות היהודית בדורנו. בעיות אלו באות לידי ביטוי תחיקתי ופוליטי, אך הן מעוגנות במעמקי הזהות היהודית. הנסיון לשמור על תלת-ממדיותה של היהדות יוצרת יחסים שבאו לידי ביטוי בשלושה חוקים או קבצי חוקים ותקנות: חוק השבות, חוק השבת והתקנות לרישום סעיף הלאום בתעודת הזהות.

חוק השבות מסמל את צביונה היהודי של המדינה, דהיינו יחסי מדינה ולאום. חוקי השבת ותקנותיה מצביעים על סוגיית היחסים שבין דת למדינה. אלו הן שאלות עקרוניות מרכזיות לכל ישראלי. אולם יש גם צלע שלישית החשוב לכל יהודי באשר הוא שם. התקנות לרישום סעיף הלאום מתייחסות לבעיית קיומה של לאומיות יהודית מנותקת מהגדרה הדתית ואף סותרת אותה. הצלע השלישית קובע את היחסים שבין דת ולאום.

התפיסה הסטנדרטית והשטחית אינה מבחינה בין שלוש קבוצות בעיות אלו. היא מכלילה אותן בגוש אחד חסר צורה, ורואה אותם כתוצאה של נסיון להחיל את ההלכה על המציאות הישראלית. יתירה מזאת הם רואים את הבעיות כפרק בסוגיית היחסים הבעייתיים שבין דתיים לחילוניים, יחסים שסמלם הוא ה"סטטוס קוו" המפורסם. גישה זאת היא מטעה ושטחית ביותר. היא גם עוול משווע למורכבותן של בעיות הזהות וההזדהות היהודית. הבעיות נולדות ממשימה שנראית לנו ראשונה במעלה, הניסיון לשמור על תלת-הממדיות של הקיום היהודי.

סכנות הקיטוב

המשולש מהווה מעין דיאגרמה של המציאות הנוכחית. לא תמיד היו הדברים כך. הקודקוד המדיני היה חלש מאוד ולפעמים בלתי קיים בימי הגלות. מעמדו של ראש הגולה בבבל ושל הקהילות האוטונומיות בפולין הן דוגמאות לניסיון לשמר את צילו של הקודקוד המדיני. שהרי הוא נמצא גם במציאות שהיא מחוץ למדינה היהודית ובתרבות שהיא אחרת מן התרבות היהודית.

היתה לקהילה קודם כל תפקיד חינוכי. החינוך היהודי בגולה דומה לגידול סחלבים מחוץ לאיזור הטרופי. זוכר אני את הסחלבים הצומחים חופשיים, אולי פרא, על ההר בברזיל, בעוד שבמקומות אחרים יש להילחם קשה בתנאים מלאכותיים כדי לגדלם. הפתרון הוא, כמובן, לגדל אותם במעין חממה. יהודי ישראלי, על כל בעיותיו הוא סחלב בטבע. קהילה יהודית היא חממה. זהו בית מזכוכית השומר את החום והלחות הנדרשים. אולם זהו בית שבקלות יכולים האבנים הנזרקים עליו לשבור אותו. אולם הקהילה היהודית היה בפועל ניסיון לשמור על המסגרת החיצונית המעין-פוליטית. היא באה לידי ביטוי קודם כל בקיומו של חוק לאומי, ההלכה.

בימינו הצלע הבעייתית ביותר היא ללא ספק זו המציינת את היחסים שבין דת ולאום. הביטוי הקלאסי לניסיון להתגבר על בעייתיות זו היא החלטת בית הדין הגבוה לצדק במשפט "אוסוולד רפואייזן נגד שר הפנים". >אולי כדאי בהערה לציין בקצרה פרטי רקע?< אם כי אינני יכול להסכים כלל לטעמים עליהם נסמך בית הדין, פסק הדין עצמו מבטא את הקשר שבין ההגדרה הדתית להגדרה הלאומית.

יש כאן המשכיות היסטורית ברורה. במשך הדורות נתפסה היהדות באופן, שניתן לפרשו למפרע, כמבטא אחדות דתית-לאומית. עובדה היא הניראת לי שייכת לתחום המפורסמות שאינן צריכות ראייה. יהיה אשר יהיה הבוחן שנפעיל, אין ספק שהיהדות הקלאסית היא יחידה דתית ואתנית גם יחד. ביטא זאת יפה מרטין בובר כשכתב: "עם ישראל הוא עם שאין כדוגמתו כי הוא העם היחידי בעולם, שמראשיתו הוא לאום וציבור דתי כאחד... מתריסים כנגד הכרה זו ומכנים אותה בשם "תפיסה תיאולוגית"... על צד האמת מדובר כאן על הכרה היסטורית יסודית שבלעדיה אי אפשר להבין את התופעה ההיסטורית ששמה ישראל".

ראיית היהדות כאחדות דתית לאומית מקובלת ללא ספק על זרמיה העיקריים של המחשבה היהודית המודרנית, למרות ההבדלים הסמנטיים שביניהם. כדי להבין זאת, נוכל לערוך מעין הדמייה פוליטית. נתאר את עצמנו כנציגיו של העם היהודי הבאים להגדיר את מהותה של היהדות. זאת נעשה בעולם המכיר בשתי קטגוריות בסיסיות: דת ולאום. או אז נבין שארבע אפשרויות שונות נפתחות בפנינו: דת, לאום, דת ולאום, לא דת ולאום. השתיים הראשונות: דת, לאום, מהוות באופן ברור עיוות של המציאות היהודית. אלה הם מונחים שהם תוצאת התפתחות המאפיינת את העולם המערבי בלבד. מהותו של העם היהודי איננה מאפשרת לו להיזקק להגדרות חלקיות אלה. נשאר לנו שתי האופציות האחרונות. אנו יכולים להגדיר את עצמנו הגדרה חדשה, ולתפוס את כנסת ישראל באמצעות מושגים ייחודיים. אולי יש צדק בדבר. אולם לדעתי, צורכי התקשורת עם שיטות ההגות הכללית ועקרונות הפוליטיקה של אותו עולם מערבי מחייבים אותנו להשתמש בניסוח הנותר, ולראות את עצמנו כבעלי זהות דתית ולאומית גם יחד. השימוש במינוח השליט, אף אם אינו מדויק אינו מוסכמה סמנטית גרידא, הוא מהווה אמצעי הכרחי במאבקים האידיאולוגיים והפוליטיים. זו סיבה מעשית, משכנעת לדעתי כדי להשתמש בניסוח המדבר על רב הממדיות של ההווה היהודית, במקום לדבר על מהות מיוחדת. אם נחזור לדוגמת האטלס, אנו דורשים ייצוג להווה היהודית במפת הדתות, במפת הלאומים ובמפת המדינות גם יחד.

הזהות והמאבקים האידיאולוגיים

ההיסטוריה האידיאית של מאתיים השנים האחרונות מלמדת אותנו על הנסיונות לשבור את תלת-ממדיותה של הקיום היהודי. להלן נתייחס לשלושה נסיונות לשבור את המשולש, ולהביא לקיטוב או פולריזציה, כלומר למקד את הקיום היהודי מסביב לקוטב אחד בלבד. נדגים נסיונות אלה בשיטות שונות, למרות הקושי למצוא שיטה כלשהי בטהרתה.

מאחורי המלחמה למען האמנסיפציה היהודית במערב ובמרכז אירופה ניתן לראות נסיון לקיטוב ראשון. זאת אותה 'התבוללות', שרצתה לשבור את המשולש בקודקוד

הדתי. לשיטתה היהדות היא דת גרידא והיהודים הינם "גרמנים בני דת משה",
"צרפתים בני דת משה", " _____ בני דת משה".

את העמדה המשלימה ניתן למצוא בתנועות לאומיות יהודיות שונות בשלהי המאה
הי"ט ובמאה הכ'. בייחוד באותן תנועות שהיו בעלות גוון שמאלני, למן ה'בונד' ועד
לפלגים יהודיים במפלגה הקומוניסטית הסובייטית. כאן אנו עדים לניסיון להגדרת
היהדות, תוך שימוש במבחנים 'עממיים' טהורים, בעיקר השפה, ללא כל התחשבות
בצדדים דתיים כלשהם. אחד מגדולי האידיאולוגים של שיטה זאת, חיים ז'יטלובסקי
ניסח אותה בצורה בהירה וחד משמעית: "כשם שהאמונה היהודית לחלוטין בלתי
תלויה היא ביישות לאומית כלשהי, כך גם הלאומיות היהודית, בלתי תלויה היא
לחלוטין באמונה דתית כלשהי". ז'יטלובסקי ניסה לקשר באופן מלאכותי את
התפתחות הזהות היהודית לכיוון זה, עם שלושת שלבי הדיאלקטיקה ההגליאנית
והמרקסיסטית. ההוויה הראשונה המזהה בין דת ולאום הינה בבחינת תיזה.
האידיאולוגיה של ההתבוללות הלאומית היא בבחינת אנטי-תיזה. הלאומיות החילונית
(י"א וועלטליכע נאציע") מהווה את הסינתזה. דמותו של ה"יהודי בן דת ישו", הפכה
כאן מדימיון פרוע לאפשרות ריאלית.

הציונות, מצידה, היא אותה תנועה, שהדגישה את משמעותו הפוליטית של הקוטב
השלישי, המדיני. הציונות רצתה לבנות מחדש את הקוטב השלישי, אך לאו דווקא
לשלו את הקטבים האחרים. מכאן גם מקורותיה הכפולים, הדתיים והלאומיים.
הציונות נולדה כקואליציה ובמידה מסויימת כסטטוס קוו. חשיבותה של הציונות היא
בהדגשתה שאין זהות בין הקוטב הלאומי לקוטב המדיני, במילים אחרות בהעמידה
בפני עם ישראל את החזון של החזרת המשולש ליושנו.

הקוטב הכנעני

הדיון בבעיות המוחשיות והמעשיות מאפיל פעמים רבות, על ההכרה ב"סכנה" בפניה
עומדת היהדות מאז הקמתה של המדינה. במילה "סכנה" מנסה אני להביע מושג
ניוטרי מבחינה מדעית, אך הממלא אותי חרדה. כוונתי לאפשרות הניתוק בין הזהות
היהודית לזהות הישראלית, דהיינו יצירת זיהוי עצמי ישראלי תוך התייחסות ליישות
המדינית בלבד ולתואריה: השפה והטריטוריה. מצב זה נורמלי במדינות רבות בעולם.
הדוגמות הקלסיות הן שוב ארצות הברית של אמריקה, או מדינות שונות באמריקה
הלטינית. כדי להבין זאת ביתר דיוק נשתמש שוב בניסוי מחשבי פשוט. נדמיין את
עצמינו כמחנכים באחת המדינות הללו, הבאים ללמד היסטוריה. חינוך זה הוא היוצר
את התודעה והזיכרון ההיסטורי של העם, בקבעו את עברו. ואמנם כן החינוך הוא
הקובע את העבר. כך למשל אם אנו חוזרים אחורה בזמן, בחפשנו את מקורותינו, עם
מי נזדהה? עם הספרדים שגילו את אמריקה, או עם האנדיאנים, הילידים תושבי
המקום לפני הכיבוש. האם אנו יוצרים זהות גיאוגרפית, או זהות היסטורית אתנית.

ומן האנלוגיה אל הנמשל. האם על הישראלי להזדהות עם העברי הקדום ואף עם הכנעני, או עם היהודי הגלותי אבי ההתיישבות הציונית. זאת היא הדילמה הבסיסית הקשורה באופציה הכנענית. כך אנו קוראים למשל באחד המניפסטים של התנועה הכנענית: "האומה העיברית בת ארץ ישראל היא יחידה לאומית חדשה ונפרדת", "העיברים שמוצאם מן הפזורה היהודית קשורים בה קשרים רוחניים ואישיים ורואים בה מקור יניקה לגידולה ואירגונה של האומה העיברית" אולם יחד עם זאת האומה תשים קץ לחזון הציוני.

אולם לא רק הגדרה עצמית יש כאן. הכנענים לא מנעו את עצמם מנסיונות להגדיר את היהודים. במקום אחר אנו קוראים: "האם היהדות ככלל היא קבוצה אתנוגרפית?...לא ולא! כל קיבוץ יהודי בכל אחת מארצות הפזורה הוא לאמיתו של דבר קבוצה אתנוגרפית מיוחדת... דומה דמיון רב ביותר אם לא דמיון גמור לעם הארץ שבה היא יושבת... היהדות מעולם לא היתה לאום. ואין היא לאום כיום. היהדות היא עדה דתית". אלה הם רעיונות המזכירים את האידיאולוגיה המתבוללת והבונדיסטית גם יחד.

אין ספק שבקיטוב זה יש משום אירוניה היסטורית מרה. פירוש הדבר שהציונות מביאה לבסוף להרס עצמה. הציונות שפרושה יצירת היישות המדינית ובנייתה, עומדת נוכח הסכנה, שתיהפך לגורם הרסני לזהות הלאומית היהודית, שתוחלף בזהות מדינית טריטוריאלית חדשה.

זהות מעבר לזמן

כשאנו דנים בשאלת הזהות עלינו להוסיף לדיון גם מימד נוסף, את מימד הזמן. כשאנו מוסיפים את הפרספקטיבה הזמנית, בעיות חדשות ומכריעות נולדות. בפילוסופיה ובמדע מוצאים אנו הבחנה בין שני מושגים שונים של זהות. האחת ברגע נתון, השנייה זו המקשרת ישויות בזמנים שונים. אם להשתמש באחד מהניסיונות ליצור מינוח חדש שיבטא את ההבדל הזה, הרי שזאת היא ההבחנה בין IDENTITY (זהות) לבין GENIDENTITY (זהות מעבר לזמן). האם אנו, הקיימים עכשיו - זהים עם א' או עם ב', שניהם ישים בזמן העבר? חידות ופרדוקסים שונים סמוכים על הפרובלמטיות שבתשובות השונות הניתנות לשאלה זו.

אשתמש בסיפור חלמאי כדי להאיר את הבעיה. מסופר על חלמאי המבקר בעיר הגדולה, וורשה. הוא מתהלך בה, מסדר את מה שיש לו לסדר, ומתכוון לחזור לעירו. הוא אמור לחזור ברכבת, אך איחר. אמנם מוקדם מאוד, אך היה זה יום חורף וכבר החשיך. מתחיל לרדת שלג, והחלמאי - רועד בכל גופו - מחפש מלון או אכסניה ללון. והנה כל מקום היה מלא, אך היכן שהיה מקום מצא שלט: "הכניסה לחלמאים ולכלבים אסורה". הוא הולך ממקום למקום, עד שבסופו של דבר, מאוחר בלילה, מוצא אכסניה עם סיכוי, אלא שבעל האכסניה אומר לו:

- אמנם כן יש מיטה פנויה בעליית הגג. אלא מה? במיטה השניה ישן ברגע זה אלוף פולני, ואם יודע לו שהרשיתי לחלמאי לישון בחדרו, הוא יהרוג אותי.

החלמאי מוצא לזה פתרון:

- אתה יודע? אני משלם לך מראש, תן לי לנוח, ומחר תעיר אותי בעוד חושך, אתלבש ואברח, ולא יודע כי באתי בקרב החדר.

ואמנם כך היה. ב-5 בבוקר דופקים בדלת. החלמאי מתלבש בחושך ויוצא. ברחוב הוא לוקח חשמלית כדי להגיע לרכבת, והנה למרות שיש שם תור, נותנים לו לעלות. בתוך החשמלית עצמה, לא דוחפים אותו, נותנים לו לשבת. הוא יורד מן החשמלית, ופוגש את ראשוני הילדים המסתובבים ברחובות. הילדים שעד אתמול זרקו עליו אבנים, מסתכלים עליו בדרך ארץ. החלמאי מהרהר בקרבו "ילדים מחונכים, כך אמנם צריך להיות!"

החלמאי מגיע לתחנת הרכבת. בכניסה אליה יש יש ראי ענק. הוא עובר על יד הראי, ומבלי להבין מה, מרגיש הוא שמשוהו מוזר התרחש. כולנו הבננו כבר, כמובן, מה קרה. החלמאי לבש את הבגדים של האלוף הפולני. אולם האם סיפור חלמאי יכול להיגמר כך?

ואמנם הסיפור נגמר אחרת. החלמאי עובר על יד הראי, אך משהו לא מוצא חן בעיניו. הוא חוזר אחורה, מסתכל ומסתכל בראי, 15 שניות, 30 שניות, דקה תמימה, עד שלפתע פתאום בהתקף ייאוש, תופס את שערות ראשו בידי וצועק:

- אי, אי, אי, כמה טיפש הוא המלונאי, ביקשתי ממנו שיעיר אותי, והוא הלך והעיר את האלוף הפולני.

זאת שאלת הזהות שמעבר לזמן. הלכתי לישון. האמנם זה אני, המתעורר וקם. האם אנחנו שהתעוררנו מתרדמת הגלות, והיום אנו לבושים אחרת, גם בגדים של אלוף, האם אנו ממשיכים להיות זהים עם אותם הדמויות של אתמול. האם אני הוא אותו האיש שקרא את השלטים: "הכניסה ליהודים ולכלבים אסורה".

בעית הזהות שבזמן היא בעית הישויות כולן, אך היה מחריפה בהקשר הלאומי. על פי רוב אנו מסתכלים על תולדותנו של חפץ לפי הבוחן של רציפות חלל-זמנית. לגבי עם, בוחן זה קשה ואינו מספיק. צאצאיהם של עמים קדומים, חדלו להיות זהים לו, ואותם העמים חדלו להתקיים. אנו מרגישים זהים עם עצמנו, הודות לזיכרון. הזיכרון הוא ללא ספק, בעל חשיבות מכרעת בקביעת זהותנו האישית. הוא גם קובע בנוגע לעם. אבל לגבי עם הזיכרון אינו כפוי. הוא תלוי קודם כל בנכונות העם או יחיד כלשהו להזדהות עם קבוצה מסויימת, בעבר. זאת הסיבה שאידיאולוגיות יכולות לקבוע ולשנות את הזהות של הקבוצה. המפתח נמצא בידי החינוך. ההזדהות עם העבר היא דינמית, ונמצאת במצב מתמיד של יצירה מחדש. היא עומדת תמיד בסימן שאלה. במילים

אחרות, הזהות נמדדת על בסיס העובדות של העבר, אך גם על בסיס ההווה ובייחוד על בסיס ההזדהות התכליתית עם העתיד, למשל עם אוטופיה שתיתכן ותתממש בעתיד.

עתידה של הזהות תלוייה אם כן בזיכרון ההיסטורי, וממילא בחינוך. לא לחינם, מיד עם צאתם ממצרים נצטוו בני ישראל על מצווה הקשורה עם הזיכרון, כדי ליצור מחדש בכל דור ודור חוויה היסטורית חד-פעמית. לכל אחת מאידיאולוגיות הקיטוב היתה מסורת היסטורית משלה. עקרונית ובדרך כלל, התבססו האידיאולוגיות הציוניות על הסכימה הקלסית של ההמשכיות ההיסטורית היהודית, תוך שנוצרת הזדהות סלקטיבית, הבנויה על הערכה שונה לתקופות השונות: יחס שלילי לגלות, לעומת היחס החיובי לתקופת הבית השני, ובמיוחד לתקופת הבית הראשון. אך כדי להבין זאת נצטרך לעמוד תחילה על סוגייה נוספת, הקשורה בטיב המאבק שבין העמדות האידיאולוגיות.

תוכניות, טיעונים ומאבקים

כיצד נלחמות תיאוריות מדעיות? כיצד נלחמות אידיאולוגיות? תיאוריות נאבקות עם מבחן הניסויים. תיאוריה מדעית ניתן להפריך. האידיאולוגיות נאבקות פעמים רבות במלחמות שיש בהם שפיכות דמים גדולה יותר, מלחמות פוליטיות וצבאיות. אי אפשר להפריך אידיאולוגיה כשפירושה לא ניתוח העבר אלא פרוגרמה, תוכנית לעתיד. כיצד יכולים אנו לשכנע את אותם בעלי הקיטוב שראו את עצמם כפרורמטורים, כמשנים את העתיד, ולפעמים אף כמשנים את העבר בפרשנות ההיסטורית שלהם.

בדיקה ראציונלית של האידיאולוגיות היא משימה בלתי אפשרית. דבר זה תלוי בעובדה הכללית יותר שמעובדות אין להסיק ערכים, ומן המצוי אין ללמוד על הרצוי; אין אפשרות לגזור עקרונות התנהגות על בסיס תיאוריה המנסה לתאר עובדות בלבד. אי לכך אף אם נקבל אמיתותה של תיאוריה מסויימת, קשה - על פי רוב - לראות את הרלוונטיות שלה לקביעת מטרות התוכנית. כשדבר כזה אפשרי, סימן שאותה תיאוריה אינה אלא תוכנית מעשית, המוסתרת בלבוש עיוני. למרות זאת, אפשר להצביע על שני תנאים הכרחיים שעל כל פרוגרמה למלא. האחד הוא אפשרות המימוש, דהיינו שניתן יהיה להוציאה לפועל. כתוצאה מכך יש לדרוש שתהיה עיקבית, דהיינו, ללא סתירות פנימיות. התנאי השני הוא מעין בוחן תואמות שבין המטרה לבין הדרכים המביאים אליה. כמובן שבוחן זה הוא תיאורטי. על פי רוב אין ביכולתנו לקבוע מראש את השלכותיהם של פעולות מסוימות מהעדר ידיעה מספקת על המצב העובדתי ועל המשתנים האחרים, הפועלים במציאות. בבוחן מעין זה יכול להשתמש החכם שלאחר מעשה.

גורלן של האידיאולוגיות היהודיות נקבעה לא על ידי מלחמות פנימיות, אלא על ידי העימות עם המציאות המרה. אחרי כ-2000 שנות ניסויים ניתן גם לשאול מה היה פסק

דינה של ההיסטוריה. אולם אף לפני המעשה ניתן היה לנסות ולעמוד על מחירן של התוכניות השונות. דוגמה למחיר זה תהיה עבורנו השפה.

השפה כעדות

יותר מאשר תואר אחר כלשהו, מבטאת השפה את הבדלי ההשקפות שבין הגישות השונות. העמדות שראו ביהדות דת גרידא, לא מצאו משמעות כלשהי בשפה העברית, שריד היישות הלאומית שאינה קיימת עוד. עובדה זו באה לידי ביטוי בטענה שעבודת ה' חייבת להיות לשונותיהם הלאומיות השונות של בני דת משה. בעקבות זאת הם שינו את שפת הסידור. ה'לאומיות' היהודית השנואה באה לידי ביטוי לא רק בכמיהה לחזור לירושלים, אלא כבר במשפט הראשון הנייטרלי של הסידור: "מה טובו אהליך יעקב...". 'מה' כתוב בשפה העברית, שפה לאומית. על פי הדגם הפרוטסטנטי עברה הריפורמה מעברית (=לטינית) לגרמנית, אבל לגבי דידה היה זה נסיון לבטל את שרידיה של הלאומיות היהודית.

מה שהיה נכון לגבי הריפורמה, היה גם נכון לגבי הגישות המנוגדות לה באופן קטבי. גישות אלו, דוגמת הבונד, שדגלו בהגדרת לאומיות יהודית נקייה ממרכיבים דתיים, והחרימו את העיברית. הם ראו בשפת היידיש את שפתו הלאומית היחידה של העם היהודי. וזאת בגלל סיבה מהותית. השפה בגישות אלו לא היתה אך ורק כלי ביטוי ללאומיות אלא הבוחן העיקרי להבנת מהותה של לאומיות זו. זוכר אני מימי ילדותי מהדורה ביידיש של כתבי י"ל פרץ שעמדה לצאת תחת השם "חמישה חומשי פרץ". היה זה ביטוי ליומרה אשר הפכה את השפה והספרות האידיית ליורשיה של הרוח היהודית הקלאסית.

המסקנות שנבעו מגישות אלו חרגו הרבה מעבר לגבולות השפה. מקביעות אלו נובע שאין עם ישראל אחד אלא עמים יהודיים רבים, המובחנים על פי קריטריון לשוני. בגישתה של הרפורמה אין כלל עם יהודי. אולם גם לפי ההגדרה הלאומית של הבונד והקבוצות האחרות הדומות לה, יהודי מזרח אירופה, הספרדים ועדות המזרח לא שייכים כלל לעם אחד. אידיאולגיה לאומית זו התבטאה ביחס לשפה, ובעקבות יחס זה גם בגישתה הסלקטבית לאוצרות התרבות היהודית ולמורשת הדורות. היא התבטאה בסופו של דבר, גם ביחס לשפת היידיש עצמה. כך למשל אפשר להדגים זאת בניסיון ליצור כתב פונטי לשפת היידיש ולמחוק את שארית העברית שהיתה מצוייה בו. זה אותו הכתב שהחליף את ה'אמת' ב'עמעס'. לא היה זה שינוי לשוני גרידא לצורך פישוט השפה. היתה זו מהפכה נגד השרידים הדתיים שבשפה, שבאו לידי ביטוי בניבים, מילים וביטויים השאולים מן העברית, אשר שמרו על אופיים המקורי.

אם אנו מחברים את יחסיהן של האידיאולוגיות השונות אל השפה, נוצר המצב הפרדוקסלי שההגדרה הדתית לבדה וההגדרה הלאומית לבדה לא יכלו להבטיח את השתמרותה של העברית כשפתו של העם. כתוצאה מכך, הן גם לא יכלו לשמור על

אחדותו של העם. הפיכתה של העברית לשפתה של מדינת ישראל היתה תרומתה של האחדות הדתית-לאומית של האומה.

גם הזהות הציונית היתה בעייתית. היא יצרה הזדהות סלקטיבית עם תכניה של התרבות וההיסטוריה היהודית. בתודעה ההיסטורית הציונית, השתרעה ההיסטוריה של העבר על שני מישורים. האחד נגע לארץ, לטריטוריה, והשני - לעם ולאבותיו בגולה. התחיה הציונית פירושה היה חידוש העבר הרחוק, תוך מרידה במרחב הגלתי הקרוב. האידיאולוגיה הציונית החילונית חינכה להנתקות מהעבר הקרוב, לחזרה למרחב אחר שלא היה גיאוגרפי גרידא, אלא גם אידיאולוגי ואקזיסטנציאלי. החיוב התבטא בחפירות ארכיאולוגיות וחידוני תנ"ך. לעומת זאת הופיעה השליכה ביחס ל"גלות" וממשיכה כיום, הקהילות היהודיות בגולה. כמו כן, הדבר התבטא בשלילת מה שנראה היה להם כיצירת הגולה - הדת היהודית. פרשיות שונות מצביעות על הבעייתיות שבתפיסה הציונית הזאת של ההיסטוריה ועל המשבר העמוק בחינוך היהודי בארץ, שהתעורר כתוצאה מכך. המסקנה המתבקשת מנסיונות אלה חשובה עבורנו עד עצם היום הזה.

פסק הדין של ההיסטוריה במאבק בין האידיאולוגיות, היה פסק דין אכזרי. בשני המקומות בהם הגיעו לשיא שתי הזהויות המקוטבות, בגרמניה וברוסיה, הראתה ההיסטוריה הטראגית של העם היהודי את ההבל שבעמדתם. בגרמניה הראתה ההיסטוריה שהיהודים לא התבוללו, וברוסיה - שהזהות היהודית הלאומית היתה אשליה. גורלם הטראגי של הסופרים היהודיים ברוסיה, אשר חטאם הגדול היה שהם הללו ופיארו את סטאלין, שמש העמים, בידיש, באותיות עבריות. היו אלה אנשים נאמנים למשטר ולרודן, ולמרות הכל לא עלה זה בידם. מבחינה היסטורית האידיאולוגיות האלו קרסו, אם כי עד היום, עדיין משלמים אנו את הריבית על פעולתם. לדוגמה, היו קהילות שהתבססו על קיומה של תרבות יהודית, של עיתון בשפת היידיש. העתון היה מעין דם שבעורקים. אך כאשר במשך הדורות האחרונים קוראי היידיש לאט לאט נעלמו ועברו לשפת המדינה, פירוש הדבר שהתוכן שעשה את היהודי ליהודי קרס ונעלם, והזהות אבדה.

נסירת הפרצופים

המשולש הזה עדיין קיים, אולם עתידו לא ברור. הצלעות הן צלעות הנמצאות במתח, ואנשים שונים מנסים לשבור אותם. עד ליום הזה, בהליכה על חבל דק, בפשרות ובסטטוס קוו, הצלחנו לשמור על אחדותו של המשולש.

עמדנו על צדדיה השליליים והטראגיים של המתיחות והקרע שבין צדדיה השונים של זהותנו. האם יש במצב זה חיוב?

ללא ספק, המתיחות שבזהות היהודית הוא מקור חולשה אך מקור כוח כאחד. על הקרע בין זהותנו הלאומית והדתית עמד הראי"ה קוק, כשהוא משתמש בתיאור המקראי-המדרשי על יצירת הגבר והאשה, כפרי נסירה של האדם הראשון שהיה דו-פרצופין. ב'אורות' <מקור> כותב לנו הרב שהפרדת כנסת ישראל מדביקותה בקב"ה היא בלתי אפשרית. יש בדבקות זאת "הכרח טבעי" והיא "הולכת ומופיעה בכל הדורות". והנה "באים ימים שתדמה נופלת על האדם והפרצופים ננסרים זה מזה, עד שהפירוד הגמור נעשה אפשרי". המציאות הראשונית שהיתה דו-פרצופין, מתחלקת לשניים - בנסירה. נסירה זו היא בבחינת טרגדיה, אבל היא גם בבחינת הזדמנות חדשה. פירושו, סיום קשר חיבור טבעי, "גב לגב", ומתן אפשרות לייחוד חדש כתוצאה "מבחירה שכלית" בחירה רצונית חופשית זו מביאה את להתאחדות הגמורה, "כמשוש חתן על כלה ישיש עליך אלוקיך". "גמר הנסירה, היא תוכן הבניין, שמביא לאחדות משוכללת, ותורה חוזרת ללומדיה". הנסירה מזמנת אחדות חדשה מתוך אהבה. במקום האחדות הטבעית הקדומה שבין הלאומיות לדת צריכה לשוב ולקום אחדות מתוך אהבה ובחירה.